

УДК 338.242.2:338.439.5

Ю. Є. Петруня, доктор економічних наук,
завідувач кафедри менеджменту ЗЕД
Академії митної служби України

**ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА
Й ОСОБЛИВОСТІ АНТИМОНОПОЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРІ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ ПРОДОВОЛЬЧИМИ ТОВАРАМИ**

Розкрито теоретичні аспекти еволюції конкурентного ринкового середовища у світі та в Україні. Висвітлено основні підходи до формування антимонопольної політики та шляхи її реалізації в різні періоди розвитку ринкової економіки. Визначено особливості та основні проблеми антимонопольного регулювання у сфері роздрібної торгівлі продовольчими товарами та надано пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: конкуренція; конкурентне середовище; монополізм; антимонопольна політика; антимонопольне регулювання.

The article deals with theoretical aspects of the evolution of the competitive market environment in the world and in Ukraine. The basic approaches to the formation of anti-monopoly policy and the ways of its implementation in the different periods of the market economy. The features and basic problems of antitrust regulation in the retail food trade and provided suggestions for their removal.

Key words: competition; competitive environment; monopoly; competition policy; antitrust regulation.

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни в економіці України висувають нові вимоги до поведінки учасників ринкових відносин у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Ці зміни стосуються широкого спектра видів діяльності та галузей, зокрема сфери роздрібної торгівлі, для якої визначальною є конкурентна поведінка окремих підприємств та організацій. Конкурентна поведінка підприємств роздрібної торгівлі, з одного боку, залежить від їх місця й ролі на ринку роздрібної торгівлі, а з іншого – впливає й проявляється через рівень їх конкурентоспроможності. Але в умовах монополізації ринків конкурентна поведінка суб'єктів господарювання залежить від сформованого у країні конкурентного середовища, стан якого визначається якістю антимонопольного регулювання. Водночас здійснення такого регулювання в кожній окремій сфері економічної діяльності має свої особливості, залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників і потребує постійного вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади вивчення природи конкуренції заклали класики економічної теорії А. Сміт, Д. Рікардо, а продовжили – Й. Шумпетер, Е. Чемберлін і Дж. Робінсон. Проблему вироблення антимонопольної політики та її реалізації в Україні висвітлено в публікаціях таких авторів, як Ю. Архангельський, А. Волченко, С. Єжова, З. Борисенко, Т. Бень, В. Лагутін, Н. Станько, Н. Тарнавська та ін.

Однак у науковій літературі не накопичено достатньої кількості результативних досліджень, які б стали основою для теоретичного обґрунтування формування дійового конкурентного середовища та гнучкої антимонопольної політики.

© Ю. Є. Петруня, 2014

Мета статті – дослідження теоретичних основ формування конкурентного середовища й особливостей антимонопольного регулювання у сфері роздрібно́ї торгівлі продовольчими товарами.

Виклад основного матеріалу. Ринкова система має як позитивні, так і негативні риси. Однією з негативних рис є те, що ринок породжує монополії та монополістичні тенденції в економічній системі. Тому в розвинених країнах світу ухвалюють антимонопольні закони, здійснюють контроль за угодами між великими компаніями, тобто проводять антимонопольну політику.

Антимонопольна політика – комплекс заходів, розроблених і впроваджених у багатьох країнах світу, спрямованих на припинення, попередження й обмеження діяльності, а також створення відповідного законодавства [1, 192].

Мета антимонопольного регулювання з боку держави – захист інтересів споживачів і суспільства в цілому від негативних наслідків монопольної діяльності конкретних суб'єктів господарювання [2, 57].

Об'єктами антимонопольної політики є: монополізований ринок у цілому та його окремі елементи; суб'єкти господарювання, які мають монопольне становище; державні організаційні структури монопольного типу; центральні органи державної виконавчої влади.

Суб'єктами антимонопольної політики в Україні є державні органи, які забезпечують процес демонополізації економіки та розвитку конкуренції. До них належать: Верховна Рада, Президент України, Кабінет Міністрів України, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України; центральні та місцеві органи державної виконавчої влади; керівництво й трудові колективи підприємств (об'єднань) та покупці.

Уперше такі закони було ухвалено наприкінці XIX – на початку XX ст. у США, Канаді, Австралії, оскільки монополізація в цих країнах відбувалася найінтенсивніше.

Перші антимонопольні закони формально забороняли трести та деякі інші форми монополій. Вони ґрунтувалися на такому розумінні сутності монополій, як повне (абсолютне) панування однієї компанії (чи їх об'єднання) або цілковита відсутність конкуренції. Таке тлумачення сутності монополій майже не зачіпало олігополій (тип ринкової структури, за якої кілька великих фірм виробляють (продають) усю чи більшу частину певного товару або послуги на конкретному ринку). Переважно, вони не потрапляли під дію антимонопольного законодавства [3, 223].

Сучасне антимонопольне законодавство містить нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади розвитку конкуренції, заходи попередження, обмеження й припинення монополістичної діяльності та нечесної конкуренції.

Антимонопольне законодавство поширюється на всі види товарного виробництва й товарообіг, платні послуги, проектування продукції та технології, а також наукові розробки, що призначені для використання їхніх результатів у виробництві та товарообігу, в платних послугах.

Для розвитку конкуренції та захисту прав споживачів від монополістичної діяльності суб'єктів господарювання відповідним законодавством упроваджується обмеження свободи їхньої комерційної діяльності. Зокрема, забороняється:

- обмежувати або припиняти виробництво товарів, а також виробництво і поставку сировини, матеріалів, комплектуючих виробів без попереднього узгодження з основними споживачами;
- скорочувати поставку або затримувати реалізацію товарів з метою створення, підтримання або збільшення дефіциту та підвищення цін;

Механізми державного управління

- нав'язувати контрагенту невідгідні умови договору, включати умови, що не є предметом договору;
- примушувати споживача включати у договір непотрібні йому товари й послуги, вносити інші попередні дискримінаційні умови;
- припиняти чи затримувати поставки товарів або виконання послуг у відповідь на претензії контрагента щодо якості товарів, послуг, виконання інших зобов'язань, передбачених договором;
- підвищувати в односторонньому порядку ціни на товари й послуги, якщо це не обумовлено відповідним поліпшенням їхньої якості згідно з інтересами виробника та споживача;
- висувати під загрозою припинення поставок, розірвання договору або відмови від його пролонгації (продовження строку дії) нові умови на свою користь, що завдають шкоди інтересам контрагента;
- відмовлятися без певних об'єктивних підстав від укладання або пролонгації договору за профілем своєї діяльності.

В антимонопольному законодавстві встановлюються форми завчасного попередження, відповідальності та компенсації на випадок здійснення заборонених дій.

Контроль за розвитком конкуренції та обмеженням монополістичної діяльності учасників ринкової економіки здійснюють спеціально створені антимонопольні органи. Їхні функції такі:

- розробка заходів щодо розвитку конкуренції, демонополізація виробництва й обігу, розукрупнення високомонополізованих структур;
 - комплексний аналіз стану ринків і конкуренції на них;
 - експертиза нормативних актів, що стосуються функціонування ринку;
 - підготовка пропозицій з питань удосконалення антимонопольного законодавства.
- Фахівці виділяють американську та європейську системи антимонопольного права:
- американська спрямована насамперед проти монополії як господарської одиниці;
 - європейська має регулятивний характер і спрямовується насамперед на протидію негативним проявам ринкової влади монополій.

Американська система бере свій початок від закону Шермана (1890), який пізніше було доповнено законом Клейтона (1914), законом про Федеральну торгову комісію (1914) та ін. Цей закон забороняє не лише різні форми монополій, але й саму спробу монополізувати торгівлю; заборонялися трести і картелі. Наступні закони контролювали процес злиття компаній.

Головна мета антимонопольних законів – обмеження монополій та їхньої влади, створення конкурентного середовища, підтримка дрібного бізнесу та сприяння йому. Найсуворіше контролюються горизонтальні злиття, тобто об'єднання підприємств, які виробляють однотипні товари і послуги, що призводить до монополізації галузі. Методами втілення антимонопольних законів є ліквідація фірми, коли монополізовано понад 60 % ринку будь-якого товару чи послуг, високе оподаткування монополістичних прибутків, контроль за цінами монополістів, розукрупнення монополій.

Європейська та японська системи антимонопольного права забороняють не саму монополію, а лише її зловживання владою. Основна форма державного контролю – система реєстрації картельних угод у спеціальних органах. Більшість антимонопольних законів у європейських країнах забороняє такі види монополістичних угод, як угоди про поділ ринків, фіксовані ціни тощо. Антимонопольне законодавство Японії вважається суворим, воно ґрунтується на законі “Про заборону приватної монополії та забезпечення чесних угод”.

У сучасних умовах національний та наднаціональний рівні конкурентного законодавства в Європі створюються за умов інтеграційних процесів у економіці та посилення міжнародної конкуренції. У кожній країні Європейського Союзу діє національне конкурентне законодавство, скоординоване із загальноєвропейським. Конкурентна політика ЄС має регулятивний характер, тобто спрямована проти недобросовісних монополістичних дій. Нові підходи до конкурентної політики базуються на новому – більш економічному, ніж правовому – підході до змісту конкуренції та конкурентних відносин.

Проаналізувавши зміст антимонопольної політики, можна визначити її такі основні завдання:

- захист і стимулювання конкуренції, створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів ринку, забезпечення їх взаємодії в умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, передусім, у сфері ціноутворення та за рахунок зниження якості товарів та послуг;

- контроль за підприємницькими структурами, що займають домінуюче становище на ринку;

- сприяння розвитку малого та середнього бізнесу; захист прав споживача.

Розробка та реалізація антимонопольної політики дозволяє протидіяти процесу монополізації економіки, сприяє посиленню її конкуренції.

Антимонопольне законодавство спрямовує утворення монополістичних об'єднань у нові форми, у створення вертикальних структур – об'єднання фірм, пов'язаних виробничою і технологічною залежністю.

В цілому, антимонопольно-конкурентне законодавство – це законодавство, що регулює відносини, які виникають у зв'язку з недобросовісною конкуренцією, обмеженням та попередженням монополізму в господарській діяльності.

Антимонопольне законодавство в Україні представлено ст. 42 Конституції України, гл. 4 Господарського кодексу України, законами України: “Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності” (1992), “Про захист від недобросовісної конкуренції” (1996), “Про природні монополії” (2000), “Про захист економічної конкуренції” (2001), “Про Антимонопольний комітет України” (1993).

На початку 90-х рр. ХХ ст. головний наголос у вітчизняній антимонопольній політиці ставився на подоланні й обмеженні монополізму, що пов'язано з домінуванням у тодішній українській економіці монополій як спадку колишнього соціалістичного господарства [4, 262].

У нових соціально-економічних умовах основною проблемою антимонопольної політики стало не просто формальне усунення монополізму, а створення ефективного конкурентного середовища, здатного забезпечити стале економічне зростання і стабільне підвищення життєвого рівня народу.

Основним змістом сучасного етапу антимонопольної політики в Україні є захист уже створеного конкурентного середовища, підвищення ефективності функціонування існуючих конкурентних відносин. Це привело до трансформації антимонопольної політики держави в конкурентну політику, а антимонопольного законодавства у конкурентне законодавство.

Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монополістичним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види й межі монополії визначаються законом [5, 18]. Проте чинний закон має певні недоліки, які не лише обмежують можливості створення монополій в Україні, але й певним чином стримують розвиток окремих підприємств і галузей. Зокрема, це стосується норм щодо необхідності отримання дозволів від Антимонопольного комітету учасників концентрації у сфері роздрібної торгівлі продовольчими та іншими товарами.

Існуючі нині порогові фінансові показники учасників концентрації, за наявності яких необхідно отримувати дозвіл Антимонопольного комітету на концентрацію (сукупні – 12 млн євро, індивідуальні – 1 млн євро), досить низькі, оскільки фінансові показники багатьох суб'єктів роздрібною торгівлі (в тому числі всіх наявних в Україні мереж роздрібною торгівлі) перевищують ці показники. Це призводить до того, що оператор торгівлі, фінансові показники якого становить 12 чи більше млн євро, придбаваючи (в оренду чи власність) окремих об'єктів нерухомого майна (який може розглядатися органами АМК у якості цілісного майнового комплексу) або корпоративні права на окреме підприємство, якщо продавці їх мають фінансові показники не менше 1 млн євро, стикається з проблемою отримання дозволу Антимонопольного комітету України на концентрацію. Процедура отримання цього дозволу займає велику кількість часу й потребує залучення значних трудових ресурсів. У свою чергу, навіть звернення в Антимонопольний комітет України за таким дозволом не гарантує його отримання.

Зазначена проблема стримує розвиток роздрібною торгівлі продовольчими товарами в Україні й ускладнює відкриття нових магазинів. Це негативно впливає на суміжні галузі економіки і, зрештою, перешкоджає збільшенню кількості робочих місць.

Доцільно, напевно, збільшити як індивідуальні, так і сукупні порогові фінансові показники учасників концентрації, за наявності яких необхідно отримувати дозвіл Антимонопольного комітету на концентрацію. Для цього пропонуємо внести зміни до Закону “Про захист економічної конкуренції” щодо порогових значень концентрації капіталу, а саме треба збільшити ці порогові значення до прийнятних значень як для держави, так і для торгових підприємств.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Розвиток національної мережі торговельних підприємств роздрібною торгівлі продовольчими товарами можна вважати одним із пріоритетних напрямів розвитку національної економіки. Тому формування сприятливого конкурентного середовища та адекватного антимонопольного регулювання в цій сфері є об'єктивною необхідністю.

Одне з найактуальніших питань регулювання рівня монополізму у сфері торговельної діяльності – це встановлення факту перевищення умов концентрації капіталів. Підвищення порогового рівня цього показника в чинному законодавстві України дозволить активніше виходити на ринок України відомим іноземним торговельним мережам, які мають великий досвід роботи на продовольчих ринках і здатні забезпечити розвиток конкурентного середовища у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Мочерний С. В. Основи економічної теорії : посібник для студентів вищих навчальних закладів / Мочерний С. В. – К. : Академія, 2002. – 472 с.
2. Лагутін В. Шкода від монополії і користь від конкуренції: чи все так просто? / В. Лагутін // Економіка України. – 2007. – № 4 (55). – С. 55–61.
3. Мочерний С. В. Політична економія : навч. посіб. / Мочерний С. В. – К. : Знання-Прес, 2002. – 687 с.
4. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія : підручник. – 7-ме вид., стер. / Базилевич В. Д. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
5. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 р. № 2210-III // Відом. Верхов. Ради України, 2001. – № 12. – Ст. 64.